

Fricz Tamás

Civilitika – A civil társadalom kialakulása Nyugat- és Közép-Európában, illetve Magyarországon

Civil Studies: Evolution of the Concept of Civil Society; Civil Society in Western and Central Europe and in Hungary

Összefoglalás

A tanulmány a civilitikával mint új társadalomtudományi elemzési iránnyal, a civil társadalom elméletével és gyakorlatával foglalkozik. Az írás a civil társadalom történeti kialakulásának, illetve az alapvető fogalmi-elméleti kereteknek a rövid áttekintésére vállalkozik, emellett azt vizsgálja, hogy Nyugat- és Közép-Európában, illetve Magyarországon milyen konkrét formában és változatban jött létre, jön létre a civil társadalom. A tanulmány célja bemutatni, hogy a közép-európai régióban és hazánkban a civil társadalom fokozatos újjászületésének vagyunk a szemtanúi, ám ez a folyamat még rengeteg ellentmondással terhelt, a demokratikus civil szerveződések többféle – gazdasági, külpolitikai, ideológiai – kihívás éri, ezért a kedvező jelek ellenére a civil társadalom stabilizációjáról és konszolidációjáról csak részben beszélhetünk.

Kulcsszavak: civil társadalom, civil szervezetek, demokrácia, citizen

DR. FRICZ TAMÁS PhD, egyetemi docens, tudományos kutató, Rendszer-váltás Történetét Kutató Intézet (fricztamas@gmail.com).

Summary

The following study is concerned with civil studies, a new branch of social sciences analyses the theory and practice of civil society. In the first half of the study, the author presents the historical emergence of civil society and briefly reviews the evolution of its concept, while in the second part the tangible form is analysed in which civil society has been evolving in Western and Central Europe, as well as in Hungary. The purpose is to present that in the Central European region and in Hungary the gradual rebirth of civil society is witnessed, however, this process is still strained by several controversies, and as the democratic civil organisations are facing multiple – economic, foreign affairs and ideological – challenges, in spite of the favourable signs, the stabilization and consolidation of civil society has remained partial and incomplete.

Keywords: civil society, NGO, democracy, citizen

BEVEZETŐ

A civilitika mint társadalomtudományi elemzési irány a civil társadalom elméletével és gyakorlatával foglalkozik. Témái közé tartozik a közéletben részt vevő állampolgár és annak szerveződése, a civil intézmények és mozgalmak, a civil szervezetek viszonya az állami intézményekhez, a civil etika, a civil társadalom demokratikus rendszerben betöltött szerepe, a civil közpolitikai tevékenység, a határokon átívelő, nemzeti és nemzetközi civil tevékenység, és még lehetne sorolni. Fontos kiemelni, hogy a civilitika egyszerre empirikus és analitikus: egyfelől feltárja a konkrét civil és állampolgári szerveződések világát, tényekkel, adatokkal és dokumentumokkal, az egyes országok vonatkozásában és nemzetközi összehasonlításban is, bemutatja a civil társadalom működését meghatározó vagy befolyásoló jogi-alkotmányos környezetet, a politikai berendezkedés, a gazdasági-piaci szféra és a civil szervezetek egymásra gyakorolt hatását, a civil tevékenység finanszírozásának kérdéseit, az állam és a civil társadalom közötti erőviszonyok alakulását, a civil szervezetek politikabefolyásoló tevékenységét. Másfelől, az empirikus, szociológiai jellegű adat- és tényfeltáráson túl a civil tevékenység fogalmi és elméleti kereteit is kidolgozza, s a történeti-politikai-társadalmi változásoknak megfelelően azokat állandóan újraértelmezi és finomhangolja.

A CIVIL TÁRSADALOM FOGALMA

A polgár szabadságát az egyéni és állampolgári jogok garantálják. A polgár – az állampolgár – azonban nem pusztán egyén, individuuum, hanem egy nemzet és egy társadalom tagja is. Különböző közösségekben vesz részt, melyek együttesen alkotják a civil – vagy polgári – társadalmat. A polgár tehát nem magányos Robinson, aki pusztán az

egyéni jogai és kötelességei alapján cselekszik, hanem egyben közösségi lény is, s utóbbi esetében a civil társadalom része.

A civil (polgári) társadalom a modern államtól független, közélet-orientált, szabadon cselekvő polgárok, egyének és csoportok világa. A tágabb értelemben vett társadalom két részre oszlik: magántársadalomra, amely a privát cselekvések terepe, ideértve az egyén mindennapi életét, a családot, a kulturális és szabadidős tevékenységeket stb.; és civil társadalomra, amely a polgárok közéleti tevékenységeit foglalja magában, ideértendő a döntéshozatal, az egyesületek, alapítványok, szakszervezetek, mozgalmak, sajtó, állampolgári kezdeményezések stb. terepe. A társadalomnak ez az a szférája, amely az állam feletti kontrollt gyakorolja.

A civil társadalom nem önmagában létezik: léte az államhoz való viszonyban értelmezhető. Civil társadalom és állam szimbiózisban áll egymással: nincs állam – mármint demokratikus állam – független civil társadalom nélkül, s nincs független civil társadalom állam nélkül.

A CIVIL TÁRSADALOM TÖRTÉNETI „KIALAKULÁSA”

A civil társadalom és az állam fogalma egészen a 18. századig nem vált külön egymástól; ekkortól a polgári filozófiában különválasztják a két fogalmat. A kapitalista korszak előtti középkorban állam és társadalom sajátos „egységben” jelentkezett; a rendi, feudális viszonyok között az állam hatalmi hierarchiái megjelentek a társadalmi viszonyokban is. A társadalom, a gazdaság, a kultúra felolvadt az államban, az állam volt a meghatározó szféra, a társadalom pedig az alárendelt. A 18. században viszont, szoros összefüggésben a kapitalizmus és a polgárság kialakulásával, angol, skót, amerikai és francia szerzők kezdték el emlegetni az államtól független civil társadalmat. A skót szerzők, mint például Ferguson vagy Adam Smith, követelték, hogy az államról le kell választani a civil társadalmat, és külön entitásként kell kezelni, főleg gazdasági okok miatt. Számukra a kapitalizmus, a vállalkozás függetlensége, önállósága volt a meghatározó szempont, hiszen abból indultak ki, hogy a vállalkozó csak akkor képes haszon termelésére, ha független az államtól, az állam nem szól bele a ténykedésébe, s nem vonja el tőle a munkája profitját. Az angol Locke-nál ezzel szemben a kormányzás és a civil (polgári) társadalom viszonya jelent meg, az amerikai Paine a despotizmussal, az elnyomással szemben fogalmazta meg a civil, polgári társadalom jelentőségét, míg a francia Montesquieu a hatalommegosztás fontosságáról beszélt.

A civil vagy polgári társadalom leválása az államtól a kapitalizáció megjelenésével és a polgárság kialakulásával áll összefüggésben. A vállalkozó polgár (bourgeois) elsődleges érdeke volt, hogy önálló cselekvési terepe legyen, amelybe nem szólhat bele az állam. Ez a liberalizmus alap gondolata is, s bár az önállósodás szándéka gazdasági alapú, eleinte ennek jogi-politikai vonatkozásai domináltak, döntően azért, mert a civil vagy polgári társadalom jogi függetlensége jelenthette a garanciát a polgárság, a burzsoázia gazdasági szabadságához.

A 19. századra, a polgári forradalmak, az amerikai függetlenségi háború, valamint az angliai fokozatos változások következtében a civil vagy polgári társadalom létje-

gosultságot nyert, jogi értelemben elnyerte az államtól való függetlenségét, fokozatosan elfogadottá váltak az emberi és állampolgári jogok, legalábbis a nyugat-európai és észak-amerikai régióban. Az állam és a társadalom jogi-államjogi-alkotmányos különválásátása után a civil társadalom gazdasági oldala is egyre inkább a politikai gondolkodók figyelmének fókuszába került, hiszen a jogi-alkotmányjogi autonómia után fontossá vált a piaci, vállalkozói, tulajdonosi autonómia, annak az igénye, hogy az állam immáron gazdaságilag se tudjon beavatkozni a polgárság, a burzsoázia tevékenységébe.

Ezekre a változásokra két német filozófus, Hegel és Marx is felhívta a figyelmet. Mindketten polgári társadalomról (*bürgerliche Gesellschaft*) beszéltek, mégis eltérő módon. Marxnál a civil társadalom megegyezik a polgári (burzsoá) társadalommal, azaz nála ez a szféra túlzottan a gazdasági emberre, a vállalkozóra koncentrálódik. Marx nem látta meg a civil társadalom politikai jelentőségét, s mivel a kapitalizmust vehemensen elutasította, ezért nem láthatta meg a civil társadalomban rejlő pozitív, demokratikus alapértékeket sem. Hegelnél más a kiindulópont: a polgári társadalom több a gazdaságnál, abba beletartoznak a társadalom legváltozatosabb közintézményei, a kulturális szféra, a bíróság, az oktatás, a rendőrség stb. Hegel szerint a polgári (civil) társadalom a család és az állam között helyezkedik el, s morális funkciója is van (Hegel, 1971). Kérdés az, honnan a morális funkció? Hegel válasza az, hogy a polgári társadalom túlnő az egyénen, benne megjelenik a közösség mint egység, így a polgári társadalom nem más, mint közvetítő közeg, amelyben az egyén képes felfogni, észlelni, megélni a közösséget, a társadalmat és a nemzetet, s ezáltal eljut az államig. Ez pedig felelősséggel tölti el a közösségi, állami, nemzetállami ügyek iránt, s a közösségi, állami cselekvéssel szemben normák fogalmazódnak meg benne. A polgári társadalom tehát az egyéni önzés és az állam között képez hidat; ezt a gondolatot fejtették ki más és más megközelítésből olyan szerzők is, mint Saint-Simon, Tocqueville, Durkheim, Tönnies, Parsons.

Marx persze jogosan feltételezte, hogy a polgári társadalom eredetileg valóban a kapitalizmus kifejlődésének a terepe, ahol a szabad tulajdonmozgás megvalósulhat. (A tulajdon kiszabadul az ókori és középkori államcentrikus társadalmak kötöttségei alól.) Tény, hogy a civil társadalom lényege a polgárság megléte és működése, de nemcsak a burzsoá, tehát a gazdasági ember, a vállalkozó, hanem az állampolgár, a honpolgár (citoyen) terepe is, akiben immáron a közösségi felelősség is megjelenik. Mindez nem véletlen, hiszen a gazdasági ember, a tulajdonos vállalkozó „biztonsága” csak az állam korlátozásán és ellenőrzésén keresztül valósulhat meg, ehhez viszont már állampolgári mentalitás szükséges, mely több, mint a burzsoá önzés. Magyarul, a vállalkozás és a vállalkozó polgár szabadságának is feltétele a közösségben gondolkodó polgár megléte. Ebből kiindulva, a polgár két vonása jelenik meg: a burzsoá, a gazdasági polgár, a tulajdonos vállalkozó; illetve a citoyen, az állampolgár vagy honpolgár, a közösségi, morális lény. Hegelen itt már túllépve, kijelenthetjük, hogy a modern értelemben használt civil társadalom a citoyenek, az állampolgárok vagy honpolgárok világa, akik közösségben gondolkodnak, erkölcsi normákat követnek, s közvetlen kapcsolatban állnak az állammal, ellenőrzik annak tevékenységét.

Természetesen a burzsoá, a vállalkozó is lehet citoyen, sőt, ez a kívánatos, és fordítva, a citoyen is lehet egy személyben vállalkozó. Jelen korunkban bőven van példa arra, hogy a gazdasági emberek citoyenként is működnek, vagy fordítva. Ám a modern kor legfőbb sajátossága mégis az, hogy a gazdasági szféra emberei különválnak a civil társadalomtól, és saját logikájuk szerint működnek. Modern szóhasználat szerint a „piac”, a „befektetők” világa mára jócskán különvált a morális, közösségi felelősséggel rendelkező citoyen-, honpolgári világtól, önálló logika és döntési mechanizmus vezeti az előbbi szférát. Sőt, igazából arról beszélhetünk, hogy kialakult az állam, a civil társadalom és a piac (vagy gazdaság) hármassága, s legújabb kori jelenség, hogy a piaci szereplők (pénzügyi alapok, bankok, nemzetközi pénzintézetek, befektetők, globális pénzügyi csoportok stb.) nemhogy közösségi felelősséggel rendelkeznének, ellenkezőleg, igyekeznek megszerezni a hatalmat mind az állam, mind a civil társadalom felett.

Ez már a 21. század kihívása, s éppen a piac túlterjeszkedése és globális uralomvágya miatt óriási a jelentősége annak, hogy mennyire erős a civil társadalom és az állam, illetve, hogy milyen hatékony és jól intézményesült a két szféra közötti viszony. Nagy bizonyossággal mondhatjuk, hogy e két szféra, illetve a közöttük kialakuló kapcsolatrendszer hatékonysága a garanciája a demokrácia és a szabadság fennmaradásának, de a kettő közül is különösen meghatározó a civil társadalom szervezettsége. Utóbbi azért állítható, mert ugyan az állam is a közösség, a nemzetközösségek jólétében érdekelt, és a közjó elérése a célja, mégis, az állami hatalmi monopóliumok megléte miatt még demokratikus viszonyok között is kerülhet olyan politikai kalandorok kezébe a kormányzás, akik az államot eltérítik a közösség iránti felelősségtől, és az önkény, az autokrácia irányába mozdítják el a politikai rendszer és a közélet egészét.

Ezzel szemben a civil társadalom a „par excellence”, önmagában vett közösségiség, amely eleve nem rendelkezik olyan hatalmi jogosítványokkal, melyek eltéríthetnék az önkény, az autokrácia irányába. Elsődleges funkciója éppen az, hogy az állam morális kontrollját adja, az államot korlátozza hatalma kiterjesztésében, illetve együttműködjön vele a demokratikus játékszabályok betartása, a közjó megteremtése érdekében. A civil társadalom az önmagában vett demokrácia: a demokrácia csak a jól működő civil társadalom által teremthető, illetve, a demokrácia nem más, mint egy jól tagolt, erkölcsi és normatív alapokon álló civil társadalom megtestesülése az államban. Mindebből fakad a civil társadalom modern korban vett kiemelkedő jelentősége, mely egyszerre a demokrácia garanciája, a demokratikus állam védelmezője, illetve a piac globális uralmi terveinek korlátozója.

Érdeemes ezek után figyelmünket a civil társadalom és az állam viszonyára koncentrálnunk. Kiindulópontként megfogalmazható, hogy a civil társadalom és az állam viszonya kölcsönös, nem lehet az egyiket a másik fölé helyezni. (Itt jegyzendő meg, hogy a szélsőséges, diktatórikus politikai irányzatok az államot emelik piedesztálra, míg az anarchisták és radikális liberálisok a civil társadalom szerepét túlozzák el.) Az állam nem mindig a megtestesült Rossz, mint ahogyan a civil társadalom sem a megtestesült Jó. Kétségtelen például, hogy nyolcvanas évek Lengyelországában a Jaruzelski-féle rendőrállammal szemben állt a Szolidaritás által szervezett civil társadalom, s ekkor

valóban a civil társadalom volt a „Jó”. De lehet ellenpéldát is találni: Indiában az állam, a politika már évtizedek óta demokratikus körülmények között működik, miközben a „civil társadalom” a mai napig olyan középkori kasztrendszerben él, mely éppen a polgári függetlenség, egyenjogúság és szabadság esélyét nem adja meg; ebben az esetben tehát sokkal inkább az állam a „Jó”.

E példákkal arra utalok, hogy egy jó civil társadalom megléte még nem garancia arra, hogy jó állam is működjék, s fordítva, a közjó és demokrácia iránt elkötelezett állam sem mindig tudja megoldani a társadalmakban felgyülemlett, múltból fennmaradt problémákat. Stabil és tartós demokrácia csak ott fejlődhet ki, ahol egy jól kiépített, tagolt, intézményesedett civil társadalomra épül fel egy demokratikusan működő, erkölcsi normákat betartó állam. Az alap tehát a civil társadalom, amely azonban nem sokra jutna egy közjó iránt elkötelezett, demokratikus jogállam nélkül.

A civil társadalom jogi-alkotmányos függetlensége az államtól – mely nélkül nem is létezne – mára már megvalósult, a modern demokráciákban evidenciának számít. Létezik azonban egy újabb kihívás is, melyre Jürgen Habermas német filozófus hívta fel a figyelmet. Habermas szerint a modern társadalmak alrendszerekre esnek szét, amelyek között nincs kapcsolat, s e rendszerek gyarmatosítják az úgynevezett „életvilágot” (utóbbi felfoghatjuk úgy is, mint civil társadalom), behatolnak abba, uralják azt. E folyamat eredményeképpen viszont elveszik az „uralommentes kommunikáció” terpe. Habermas itt azt feszegeti, hogy nemcsak az állami politikai diktatúra a veszélyes a civil létre nézve, hanem az állam szinte észrevétlen „társadalmasodása” is, amellyel mintegy manipulálja a civil társadalmat, állami „logikát” visz a civil kommunikációba (Habermas, 1993).

Mindez arra figyelmeztet, hogy ugyan a modern demokráciákban a civil társadalom általában már nem szorul jogi védelemre – bár országonként előfordulhatnak ilyen problémák is –, viszont védeni kell a tartalmi függetlenségét, hogy autonómiáját és arculatát megőrizhesse. Különösen a közép- és kelet-európai új demokráciákban megfigyelhető jelenség, hogy amíg az államok, kormányok és pártok deklarálják a civil szervezeti lét függetlenségét és autonómiáját, közben a legkülönbébb informális úton igyekeznek a civil szervezetekben és mozgalmakban „megjelenni”, „ott lenni”, s egyben meghatározni, hogy a civilek milyen célokat tűzzenek ki, milyen eszközöket alkalmazzanak, miről folytassanak diskurzusokat a nyilvánosság előtt stb. A befolyásolás formái különbözőek, a pénzügyi függőség kialakításától kezdve egészen a civilek politikába való csábításáig, ami azért veszélyes, mert az adott ország civil szférája könnyen válhat valóságosan függetlenből csak formálisan független, látszólag önálló, valójában azonban a politikai pártok és kormányok befolyása alatt álló, azok által eszközként irányított álcivil társadalommá. Ebben az esetben ugyanis, ha az állam informálisan megszünteti a civil szféra „uralommentes kommunikációját”, akkor a civil társadalom politizálódik, „államosodik”, megszűnik az az ellenőrző, morális és közösségorientált funkciója, ami a demokrácia elsődleges garanciája.

Mindezek fényében kell hangsúlyozni, hogy a civil társadalom függetlenségének nemcsak jogi-alkotmányos, hanem pénzügyi és tartalmi feltételei is vannak. Fontos, hogy a civil szervezeteket segítő állami pénzelosztás – ami nélkül nehezen működik a

civil szféra – mechanizmusa semleges, transzparens és átlátható legyen. Másfelől legalább olyan fontos, hogy a civil társadalom belső közéletébe a pártok és a kormányok ne hatolhassanak bele, a civil társadalom nem válhat az állam visszhangjává, hanem a független és önálló diskurzus alakítsa a civil szféra céljait, témáit, konfliktusait és párbeszédeit az állammal.

A CIVIL TÁRSADALOM NYUGATON, ILLETVE KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPÁBAN

Alapvető kérdés – amire még nem tudhatjuk a választ –, hogy a közép- és kelet-európai régióban megvalósítható-e ugyanolyan civil társadalom, mint Nyugat-Európában, hiszen a történelmi fejlődés a két régióban alapjaiban eltér egymástól. Nyugat-Európában a demokratizáció bottom-up (alulról felfelé) irányuló folyamat volt, amelynek lényege, hogy először a társadalom erősödött meg, tagolódott, függetlenedett az államtól, majd már mint civil társadalom kényszerítette ki az állam demokratizálódását, a jogállam kialakulását. Ezzel szemben Közép- és főleg Kelet-Európában top-down (felülről lefelé) irányuló folyamat zajlott le: a változások kívülről és felülről érkeztek, a Szovjetunió összeomlása után az egyes országok ellenzéki elitjei demokratizálták az államot, szabad választásokat tartottak, többpártrendszert vezettek be, új alkotmányt hoztak létre. S csak ezek után, az állam demokratizálása után került-kerül sor a civil társadalom, az állampolgári, citoyen politikai kultúra lassú és nehéz kialakulására.

Nagyon valószínű, hogy ezek a történelmi adottságok nem változnak meg egykönnyen, nevezik bár a politikai rendszert diktatúrának avagy demokráciának. Ez különösen Kelet-Európára igaz; Közép-Európa esetében más a helyzet, itt egy „köztes” fejlődéssel van dolgunk, hiszen ebben az alrégióban a civil mozgalmaknak mindig sokkal több mozgásterük volt, mint keletebbre. A civil társadalom bizonyos kiépítettsége a második világháború előtti időkig megfigyelhető volt, tény azonban, hogy a negyvenéves kommunizmus korszaka jelentős rombolást okozott ezen a területen is. Közép-Európában tehát a jelen és a jövő dönti el, hogy a társadalmak mennyire és milyen mértékben lesznek képesek a nyugat-európai civil politikai kultúrához hasonló állapotok kialakítására.

A modern nyugati politikatudomány a nyugati tapasztalatokra alapozva a mai civil társadalom és állampolgári politikai kultúra négy fontos elemét hangsúlyozzák:

– Az első az a megfontolás, hogy a civil társadalom az állammal szemben őrzi az állampolgárok függetlenségét, védi szabadságukat, vagyonukat, jogaikat. Ez tehát az elválasztás, az államtól való leválás hagyományos liberális koncepciója, amely Locke gondolataiig nyúl vissza.

– A második elem szerint a civil szervezetek hozzájárulnak a társadalmi konfliktusok orvoslásához, az elitek rekrutációját segítik elő, és tehermentesítik az államot azzal, hogy fontos teljesítményeket vesznek le a válláról (lásd szolidaritásközösségek, szociális hálók, nyilvános szolgálatok átvállalása stb.). Ez a pluralizmuselméletre épülő gondolat, szemben a liberalizmuskoncepcióval, a társadalom és az állam kapcsolatát hangsúlyozza.

– A harmadik elem kiemeli, hogy a civil társadalom működő szervezetei a demokrácia iskolái. E Tocqueville-től származó és mások által is átvett gondolat szerint a civil társadalom normatív, részvételi és személyes hozzájárulást ad a demokrácia megerősödéséhez, és olyan állampolgári erényeket fejleszt ki, mint a tolerancia, egymás elismerése, kompromisszumkészség, bizalom, őszinteség és megbízhatóság (mely tulajdonságok nélkül a demokráciák aligha működőképeseek) (Tocqueville, 1993).

– Végül a negyedik elem azt hangsúlyozza, hogy a civil társadalom kiszélesíti a társadalmi érdekek artikulációját és aggregációját egy úgynevezett politika előtti (*vorpolitisch*) térben, mi által a nehezen megszervezhető és hátrányos helyzetű csoportok lehetőséghez jutnak önmaguk kifejezésére a nyilvánosság előtt. Ennek révén a rejtett társadalmi konfliktusok tematizálódnak (agenda-setting) és kezelhetővé válnak. Ebben a megközelítésben demokrácia és civil társadalom gyakorlatilag szorosan egymáshoz kapcsolódik.

Mindezekhez hozzátenném, hogy a civil társadalom és politikai kultúra megléte vagy nem megléte nem más, mint magának a demokráciának a léte vagy nemléte, hiszen itt fogalmi azonosságról van szó. A demokrácia mint népuralom hogyan képzelhető el másként, mint hogy a nép megszervezett, képviseli érdekeit, és részt vesz a róla szóló döntésekben? Ha ugyanis ez nincs így, akkor pusztán politikai elituralom, avagy politikai elitdemokrácia (formális, választási demokrácia) létezik, az pedig egy másfajta értelmezést igényel. Linz és Stepan ezt úgy fogalmazza meg, hogy állam nélkül nem létezik állampolgárság, állampolgárság nélkül pedig nincs demokrácia (Linz–Stepan, 1996).

Nézzük ezek után, mit tapasztalunk több mint húsz évvel a rendszerváltások után Közép- és Kelet-Európában? Mint említettük, a több évtizedig tartó kommunizmus gyakorlatilag megszüntette a civil társadalmakat és kultúrákat, már ahol egyáltalán volt, illetve bontakozott – azaz Közép-Európában. Kelet-Európában, a Kelet-Balkánon s főként Közép-Ázsiában pusztán rögzültek és fennmaradtak a civil társadalom és kultúra nélküli, alattvalói állapotok, s ennek következményei jól látszanak a két alrégió közötti különbségekben. Wolfgang Merkel német politológus írja le, hogy a civil társadalom létrejötte a legnehezebb és a leghosszabb időt igénybe vevő feladat, és az első 20 év pontosan mutatja, hogy a térségben a hiányzó állampolgári kultúra és civil társadalmi vitalitás különlegesen erős problémát jelent (Merkel, 2010). Ezt a tényt bizonyítja, hogy a pártok és a politikai szervezetek kevés bizalmat élveznek az emberek előtt – a Nyugattal szemben –, s általában a jogállamba vetett hit is szignifikánsabb kisebb, mint Nyugat-Európában. Ez pedig valós probléma, hiszen a jogállamba vetett bizalom nyilvánvalóan központi kérdése a demokratikus rendszer legitimitásának.

Fontos azonban hangsúlyozni, hogy világos különbség mutatkozik Közép-Európa, illetve a kelet-európai alrégiók között. Amíg Közép-Európában Nyugat-Európa-hoz vagy az Egyesült Államokhoz képest némileg alulfejlett, de nem a demokráciával szemben álló civil társadalmak léteznek, addig, ahogy Kelet felé haladunk, utóbbi területeken már arról van szó, hogy ott soha nem létezett a civil társadalom kezdeménye sem, de hiányzik a demokrácia elvi támogatása is. Kelet-Európában – s még inkább a Kaukázuson és Közép-Ázsiában – nem alulfejlettségről, hanem egyszerűen nem civil

és nem polgári, tágabban nem demokratikus mentalitásról beszélhetünk. Másképpen fogalmazva, utóbbi alrégióban alattvalói kultúra van – avagy „köztes” kultúra, hibrid rendszer –, amelynek az autoriter rendszerek sokszor jobban megfelelnek, mint a demokráciák. Közép-Európában ezzel szemben alulfejlett, de a demokrácia felé irányuló civil társadalmak léteznek, ami a Nyugat felé mutat, a demokráciát tolerálja és elfogadja még akkor is, ha abban nem működik minden jól, sőt. Az persze elképzelhető, hogy a közép-európai demokráciák soha nem fognak hasonlítani a civil kultúra szempontjából sem mondjuk Svédországra, Németországra, Angliára vagy Hollandiára, de mégis a demokratikus irányultság keretein belül értelmezhetők ezek az országok.

S mindehhez hozzátehetjük, hogy az európai uniós tagság, illetve a tagsági aspiráció a közép-európai, illetve az EU-ba igyekvő balkáni országok számára erőteljes elköteleződést jelent a demokratikus jogállamiság értékei iránt, beleértve ebbe természetesen egy hatékony és működő civil társadalom kiépítését is. Elmondható tehát, hogy egy polgári etikai kódex érvényessége legalább annyira vonatkozik a nyugat-európai, mint a közép-európai és EU-orientált országok civil társadalmaira és állampolgáira.

A CIVIL TÁRSADALOM MAGYARORSZÁGON

Magyarországon – akárcsak Lengyelországban vagy Csehországban – már a 19. századtól kezdve megkezdődött a civil társadalom kiépülése. A dualizmus időszaka e szempontból egyfajta „aranykor” volt, ezekben az évtizedekben virágzott ki a kulturális élet, gombamódra szaporodtak az egyesületek és egyesületek, sportkörök, színes sajtóvilág bontakozott ki, élénk művészeti és tudományos élet zajlott, egyszóval megfigyelhető volt a civil társadalom „eredeti tökefelhalmozása”, de leginkább intézményesedése. Mindez folytatódott a trianoni tragédia után is, 93 ezer négyzetkilométerre beszorítva, a háborús fenyegetés árnyékában, s még tartott a háború utáni első években, a kommunista hatalomátvételig.

Tény ugyanakkor, hogy az 1948–1949-től 1989–1990-ig tartó kommunista, illetve szocialista diktatúra a civil társadalmat alapjaiban megtörte, szétporlasztotta; mindez megmutatkozott intézményi és mentális szempontból is. Intézményi oldalról ez azt jelentette, hogy a civil társadalom intézményeit megszüntették, felszámolták (a szerzetes- és apácarendektől kezdve a polgári egyesületeken át a politizáló mozgalmakig és tovább), de még ennél is súlyosabb volt, hogy az emberekből kiirtották az önálló, szuverén, citoyengondolkodás gyökereit is. Ez a modern kori diktatúra – különösen annak első szakasza, a Rákosi-rendszer – lényegében véve megszüntette az állam és a társadalom különválasztását, s az állam újra rátelepedett a civil szférára, bekebelezte azt, nem engedte, hogy saját törvényei szerint működjön.

Tény, hogy az 1956-os forradalom leverése utáni Kádár-korszak valamelyest engedte a diktatúra szorításán, ám ez elsősorban abban nyilvánult meg, hogy az emberek számára némi magánéleti szabadságot engedélyezett. Továbbra sem lehetett senki állampolgár, szabad és független civil, főleg nem honpolgár, viszont megengedték neki, hogy fogyasztópolgárként némi örömök ériék. A Kádár-korszak talán legnagyobb bűne éppen az, hogy a civil lét halvány, hamis látszatát teremtette meg, ám ez a nyú-

lós-nyálkás „langymeleg” tömegeket fogott meg és tartott az elégedettség állapotában. Mindez azonban azért nagy hátrány a mai demokrácia és civiltársadalom-építés szempontjából, mert az emberekben nem alakult ki a diktatúrával szembeni olyan ellenérzés, sőt ha tetszik, utálat, amely termékeny, cselekvő energiákba tudott volna átfordulni a rendszerváltás hajnalán, s lehetővé tette volna, hogy bottom-up, azaz alulról jövő mozgalmak induljanak el a demokrácia megteremtése érdekében, s e folyamat során a civil társadalom alapjai megteremtődhetek volna.

Sajnos nem így történt, a fogyasztópolgárrá leminősített tömegek – amelyek atomizált masszává váltak – képtelenek voltak civil erőket belevinni a rendszerváltásba és demokratizációba, ami ettől az első időszakban jelentős mértékben elitdemokráciává vált – jól működő civil társadalom nélkül. (Megjegyzendő itt, hogy a legtöbb közép-európai és EU-tag demokráciában a civil társadalom kialakulatlansága szintén megfigyelhető volt, természetesen országonként különböző mértékben.)

Mindez annak ellenére így történt, hogy a Kádár-rendszer válságba fordulására idején, a nyolcvanas évek második felében gyakorlatilag ismét gombamódra szaporodtak a civil, közéleti és nemcsak közéleti jellegű szerveződések, új szakszervezetek Magyarországon. Ugyanakkor 1988–1989-től kezdve fordulat állt be, ekkor jelentek meg az új, ellenzéki pártok, s az e pártok által irányított ellenzéki elitcsoportok koncepciója vált meghatározóvá a magyar rendszerváltás és demokratizáció karakterét illetően. Az ellenzéki politikai elit tagjai kifejezetten és határozottan a pártokat és az államot helyezték előtérbe az átmenet során a civil mozgalmakkal szemben; nem a civilekkel fogtak össze, hanem nagy előszeretettel ültek le a pártállami elit vezetőivel a kialakítandó jogállam kereteinek meghatározásáról s arról, hogy abban a régi és az új elitnek milyen szerepek juthatnak. E folyamat következtében a kezdetben civil mozgalmak vezetői pártokba léptek be, gyakran e szervezetek felszámolódtak, s így a versengő pártelitek váltak meghatározóvá, míg a társadalmi részvétel, az állampolgárok integrálása, a civil szféra ügyei jelentős mértékben háttérbe szorultak.

A meglepően gyors „elitesedésnek” kettős oka van. Az egyik, hogy a Kádár-korszakban a társadalom atomizálódott, az emberek fogyasztópolgárokká váltak, s távol állt tőlük az állampolgári-citoyen magatartás. Ám ez mégsem elegendő magyarázat, hiszen a rendszerváltás hajnalán mégis számos civil szervezet és mozgalom lépett a nyilvánosság elé. Éppen itt jön be a másik ok, ami az ellenzéki elit magatartásában rejlik: ez az elit dönthetett úgy is, hogy a civil szféra, az állampolgárok, ha tetszik, a tömegek felé fordul, s úgy is, hogy az állam, az akkor még pártállami elitjével kezd tárgyalásokba. Nos, az ellenzéki elit a második megoldást választotta: a pártállami elit felé fordult, őt tekintette elsődleges partnerének. Világossá vált, hogy – különösen a liberális ellenzéki elit – a társadalmat, az embereket amatőrnek tartotta a „magasröptű” dolgok befogadásához, szemben a saját maga professzionalizmusával.

Mindennek következtében Magyarországon a békés, tárgyalásos, alkudozós átmenet olyan „jól” sikerült, hogy annak következtében a demokratikus jogállam civil társadalmi alapok nélkül jött létre. Létrejött a demokratikus állam, demokratikus állampolgárok nélkül. Paradox módon a rendszerváltó politikai elit is hozzájárult ahhoz, hogy a magyar társadalom és a polgárok megmaradjanak kádári magánpolgárnak (s

már nem is fogyasztópolgárnak, mert a tartós gazdasági válság következtében elvesztették állásukat, illetve nem növekedtek, inkább romlottak a jövedelmi viszonyaik). Civil társadalom helyett továbbra is csak magántársadalom létezett, atomizált polgárokkal, akiknek hiányoztak a mozgalmak, szervezeteik és intézményeik ahhoz, hogy az állammal, a politikával kapcsolatba, szimbiózisba lépjenek.

Mindez pedig azért problematikus, mert a szabadságot, a demokráciát ki lehet vívni polgárosodás, civil társadalom nélkül is, felülről (elitegyezségek, külföldi támogatások által), de konszolidálni és stabilizálni nagyon nehéz, szinte lehetetlen. Mint már említettük, a nyugati példa éppen a fordítottja a magyarnak és a többi közép- és kelet-európai országénak, hiszen ott a polgárosodás alapozta meg a civilesedést, majd az állampolgárosodást és végül az állam demokratizációját, míg Magyarországon az államból indult ki a folyamat.

Csakhogy az állam önmagában nem tud mindent megoldani, nem is az a feladata: állampolgárságot, civil társadalmat hitelesen és tartósan csak alulról, polgári építkezéssel lehet megvalósítani, hosszú és nehéz folyamatban. A rendszerváltás első tizenöt éve be is bizonyította, hogy „állami” civil társadalom nem létezik – vagy legalábbis ingatag, és könnyen összeomlik. Ráadásul az esetleges civil kísérleteket tovább korlátozta az új – és a továbbélő kádári – elit azon gyanakvása, amellyel a civil kezdeményezéseket szemlélték, legyen az népszavazási kísérlet, népi kezdeményezés vagy hasonló. Az elit újra és újra a professzionalizmus kritikáját, sőt, plebejus, amatőr jellegű populizmust véltek felfedezni e törekvésekben, és ezért azokat igyekeztek csírájában elfojtani. Vagyis, összegzésképpen megállapítható, hogy a magyar – régi és új – elit egységes volt a civil kezdeményezések elfojtásában, s így meghatározó szerepe volt abban, hogy a civil társadalom nem bontakozhatott ki az első időszakban Magyarországon.

Az első fordulót a 2002-es választási kampány, pontosabban a választás első fordulója hozta el. Az első forduló után ugyanis az ellenzékben lévő, posztkommunista Magyar Szocialista Párt tett szert jelentős előnyre, s ez valósággal sokkolta a nemzeti és konzervatív tábor, hiszen az első Orbán-kormány valóságos és adatokkal is igazolható eredményeket ért el a négy éve során, s ehhez képest érthetetlen volt a választási részeredmény. Ennek következményeképpen néhány nappal a második forduló előtt több százezres vagy milliós tömeg gyűlt össze a Kossuth téren, hogy hitet tegyenek az Orbán Viktor vezette kormány mellett. A választási vereség mégis bekövetkezett, ám a két forduló közötti választópolgári aktivitásra építve hirdette meg a választások után Orbán Viktor az úgynevezett „polgári körök” mozgalmát, amelynek értelmében a nemzeti érzelmű választók kis köröket alakítottak az ország minden egyes részében. E körök a 2002 és 2006 közötti időszakban gombamódra szaporodtak, s nagy szerepük volt a civil aktivitás, az állampolgári lét alapjainak megteremtésében. Ugyanakkor az is tény, hogy e körök felülről, a politika felől szervezett képződmények voltak, de nagyon hamar saját lábra álltak, és önálló tevékenységekbe kezdtek.

Mégis, ehhez képest újabb fordulót hozott a 2006-os év: a hírhedt „őszödi beszéd” kiszivárgása után ez év őszén spontán, alulról jövő, nem felülről szervezett civil tüntetések kezdődtek, s hosszú hónapokon át tartottak, erkölcsi alapon tiltakozva a „hazudós” miniszterelnökkel szemben, előrehozott választásokat követelve. A magyar civil társada-

lom önszerveződő csírái itt jelentek meg, s nem árt megjegyezni, hogy a kezdeti időkben mi jellemezte ezeket: egyfelől a morális érzékenység, másfelől az erős politikai tartalom. Azért fontos ez, mert a későbbiekre nézve is meghatározó, hogy a kezdeti időkben milyen elvek, értékek és motivációk indították el a civil társadalom kibontakozását.

A civil társadalom ébredésének harmadik, immáron még markánsabb szakasza 2009-től kezdődik: ekkor lép színre a Civil Összefogás Fórum (CÖF), mely egy virágvasárnapi demonstrációra több mint kétszázezer embert vitt ki a Hősök terére, mely helyen előtte legutoljára az 1989-es Nagy Imre-újratemetésen voltak ennyien. A CÖF is a még mindig hatalmát féltő baloldali-posztkommunista kormányzat ellen lépett fel, s tartott egymás után több demonstrációt is. Megőrizte tehát a 2006-os indulás politikai és erkölcsi alapjait, s ezen a „nyomvonalon” haladt tovább, ám tevékenysége itt nem állt meg. A jobboldal 2010-es kétharmados választási győzelme után a CÖF kiszélesítette tevékenységét, átfogó közpolitikai és szakmai munkába kezdett, országos hálózat kiépítésébe fogott. Szakmai kerekasztalokat hozott létre, majd a kormányzat megfelelő szerveivel kapcsolatba lépett, s egyenrangú tárgyalópartnerként részt vett és vesz törvényjavaslatok kidolgozásában. A CÖF tevékenysége 2010 óta inspirálja a többi, ténylegesen vagy még csak gondolatban szerveződő civil kezdeményezéseket, sőt a politikai paletta másik oldalának értékeit valló civil szerveződések is egyre-másra előbukkannak. A CÖF munkájának kulcsfontos jellemzője, hogy az állammal egyenrangú, szimbiotikus viszonyba került, amely a közpolitika és szakmai kérdések kölcsönös megtárgyalásán, a nézetek és vélemények egyeztetésén alapul. Hozzá kell tenni, hogy a CÖF a közép-európai országok – főleg Lengyelország – civil szervezeteivel is kapcsolatba lépett, sőt fellépett az Európai Unió egyes intézményeiben, így az Európai Parlamentben is. Nem mellékes az sem, hogy a Civil Összefogás Fórum mellett létrejött a CET, vagyis a Civil Együttműködési Tanácskozás, amely a magyarországi és határon túli civil szervezetek egymáshoz kapcsolódását, közös fellépéseit hivatott megszervezni. A CÖF napjainkra már országos ernyőszervezetté nőtte ki magát, az intenzív közéleti tevékenységen túl (lásd többek között a Békemenetek megszervezését) immáron közpolitikai és szakmai munkákat is végez, említést érdemel ezen belül a mezőgazdasági termelőközösség megszervezése.

Elmondható tehát, hogy az elmúlt években, de különösen 2009-től kezdve megfigyelhető Magyarországon a civil társadalom nem felülről oktroyált, hanem spontán, alulról jövő reorganizációja, újjászerveződése. Ez az újjászerveződés erős erkölcsi és politikai töltettel rendelkezik, ami közvetlen következménye annak a politika-közéleti kihívásnak, amely a kétezres évek második felében érte Magyarországot. Feltételezhető, hogy a bontakozó magyar civil társadalom a továbbiakban is markánsan politika- és erkölcsorientált lesz, aminek a későbbiekben nyilván oldódnia kell, s a szakkérdéseknek kell fokozatosan előtérbe kerülnie, mert ellenkező esetben felmerülhet a politikába, államba való átcsúszás (pártosodás) veszélye is. A civil szervezetek közül a vezető szerepet játszó CÖF részben már el is indult a közpolitikai kérdések irányába; kérdés persze, hogy a magyar politikai küzdelmek, törésvonalak és mély megosztottságok milyen irányba viszik a civil társadalmat; a meghasadás és kettéválás, avagy a szakmai-közpolitikai alapú kiegyenlítődésként irányába.

NÉHÁNY ALAPTÉTEL A CIVIL TÁRSADALOMRÓL

A fent kifejtettek alapján, a tanulmány befejezésekképpen néhány fogalmi és elméleti alaptételt fejtenék ki a mindenkori, demokratikus civil társadalom működésével kapcsolatban.

1.§. A civil társadalom a közélet-orientált, aktív állampolgárok és azok csoportjainak világa.

2.§. A civil társadalom nem létezik demokratikus állam nélkül; civil társadalom és állam viszonyát az egyenrangúság és partnerség jellemzi.

3.§. A civil társadalom jogilag és alkotmányos független az államtól; működését szabadon, önálló céljai és döntései szerint alakítja.

4.§. A civil társadalom az állammal szemben őrzi az állampolgárok függetlenségét, védi szabadságukat, vagyonukat, jogaikat.

5.§. A civil társadalom a demokrácia alapja; az állam hatalma a civil társadalomból ered, és oda is tér vissza.

6.§. A civil társadalom a részvételi demokrácia iskolája és terepe.

7.§. A civil társadalom és az azt képező állampolgári csoportok elvégzik az állam ellenőrzését; számonkérlik rajta a demokrácia jogi, politikai és normatív elvárásait.

8.§. A civil társadalom a társadalmi csoportok, a nemzetközösség erkölcsi követelményeit számonkérlik az államon.

9.§. A civil társadalom – mint a hatalom forrása – a demokráciától, annak normáitól és erkölceitől eltávolodott, illetve a civil társadalmat megszüntetni szándékozó állammal szemben felléphet, és kötelessége is fellépni.

10.§. A civil társadalom az a közvetítő közeg, amelyen keresztül az egyén képes azonosulni a közösséggel, a társadalommal és a nemzettel, s rajta keresztül eljut az államig. E folyamat során válik az egyén önző individuumból felelős állampolgárrá (honpolgárrá, citoyené).

11.§. A civil társadalom az állammal együttműködve törekszik a közjó megvalósulására.

12.§. A civil társadalom nem a hatalomra tör, hanem a társadalmi és szociális konfliktusok kezelésére és feloldására, egyes, az állam számára megoldhatatlan feladatok átvállalására, valamint a közélet demokratikus normák és erkölcsök szerinti befolyásolására.

13.§. A civil társadalom szakmai szervezetein keresztül felszólal, véleményt mond, és egyenrangú egyeztetéseket folytat az állammal, amennyiben az állam a civil társadalom működését, tevékenységét, jogi és intézményi kereteit érintő törvénykezésbe, jogszabály-módosításba, rendeletalkotásba stb. kezd. Elvárja és kiköveteli, hogy nélküle ne döntsön az állam a civil életet illető ügyekben.

14.§. A civil társadalom szervezetei államhatárokon átívelő, nemzetközi civil kapcsolatokat hoznak létre, beleértve ebbe többek között az Európai Unió intézményeit és fórumait is.

15.§. A civil társadalom európai uniós szinten is törekszik az „európai állam” kontrolljára, a demokratikus normák nemzetközi szintű számonkérésére.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Almond, Gabriel A. – Verba, Sidney (1963): *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton University Press, Princeton.
- Habermas, Jürgen (1993): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Gondolat Könyvkiadó – Századvég Kiadó, Budapest.
- Hegel, Georg W. F. (1971): *A jogfilozófia alapvonalai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Linz, Juan J. – Stepan, Alfred (1996): *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*. Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Merkel, Wolfgang (2010): *Systemtransformation*. VS Verlag, Wiesbaden.
- Tocqueville, Alexis de (1993): *A demokrácia Amerikában*. Európa Könyvkiadó, Budapest.